

ROSYJSKIE KOSZARY WOJSKOWE A ROZWÓJ MIAST KRÓLESTWA POLSKIEGO W XIX WIEKU

Królestwo Polskie w XIX w., w wyniku decyzji podjętych na kongresie wiedeńskim, podlegało Cesarstwu Rosyjskiemu. W związku z tym na terenie Królestwa przez 100 lat stacjonowały wojska rosyjskie. Wpływ na to miały polityka wewnętrzna Cesarstwa oraz sytuacja międzynarodowa, a ponadto zmiana sojuszy na kontynencie europejskim w połowie i pod koniec stulecia. Wojska rosyjskie w Królestwie Polskim stacjonowały w wielu miastach i mniejszych miejscowościach. Swą obecnością wywierały olbrzymi wpływ na strukturę i życie miast polskich.

W okresie konstytucyjnego Królestwa Polskiego (1815–1830) jednostek rosyjskich było tutaj niewiele – głównie oddziały gwardii rosyjskiej pozostające przy osobie wielkiego księcia Konstantego oraz cztery pułki kozackie na granicy Królestwa Polskiego z Prusami i Austrią. W skład oddziału gwardii wchodziły trzy pułki kawalerii gwardii (podolski kirasjerów, grodzieński huzarów i JCM Cesarzewicza ułanów), dwa pułki piechoty gwardii (litewski i wołyński) oraz 3 baterie artylerii konnej. Oddziały te formowano z pododdziałów innych jednostek wojskowych, a ostatecznie proces ten zakończył się w 1824 r., wraz z utworzeniem Grodzieńskiego Pułku Huzarów Gwardii. Oddziały te liczyły ostatecznie ok. 6,5 tys. żołnierzy¹. Gwardia rosyjska stacjonowała głównie w Warszawie i najbliższej okolicy. Początkowo oddziały te rozlokowano w różnych budynkach rządowych lub istniejących już koszarach. Kwatery te zmieniano kilkakrotnie, np. 1 dywizjon pułku ułanów gwardii został skierowany do koszar mirowskich (później zajmowanych przez polski dywizjon strzelców konnych), a na wiosnę następnego roku przeniesiony do jednej z podwarszawskich wsi. Do Warszawy wrócił w 1817 r. i skierowany został do tzw. pałaców – pierwszy szwadron do pałacu Ogińskich, a drugi do pałacu Czartoryskich. Kwaterywały tam do 1818 r., kiedy to wybudowano koszary w Warszawie

---

¹ B. Gembarzewski, *Wojsko Polskie. Królestwo Polskie 1815–1830*, Warszawa 1903 (reprint: Poznań 2003), s. 75–80.

w okolicy Łazienek Królewskich². W tym samym rejonie zbudowano koszary dla trzech pułków kawalerii gwardii: kirasjerów, huzarów i ułanów. Carowie w czasie swych wizyt w Królestwie Polskim często byli gośćmi tych koszar³. Pułki piechoty gwardii stacjonowały w koszarach wołyńskich (dawne klasycystyczne koszary artylerii koronnej na rogu ulic Gęsiej i Zamenhofska 19, projektu Stanisława Zawadzkiego) i litewskich (koszary gwardii pieszej koronnej, później aleksandrowskie, projektu tegoż architekta)⁴. Takie umieszczenie koszar jednostek rosyjskich pozwalało kontrolować miasto oraz ochraniać wielkiego księcia Konstantego jako członka rodziny panującej.

Po stłumieniu powstania listopadowego sytuacja polityczna Królestwa Polskiego uległa diametralnej zmianie. Na jego terenach nie stacjonowało już Wojsko Polskie, lecz rosyjska Armia Czynna. Dotychczas przebywającą w Królestwie Polskim elitarną gwardię cesarską zastąpiły wojska liniowe. Wiązało się to także ze zwiększeniem liczebności wojsk rosyjskich stacjonujących w Królestwie Polskim. Z dotychczasowych 8–8,5 tys. żołnierzy po stłumieniu powstania listopadowego zostało ich ponad 100 tys. W krótkim czasie duża część tych wojsk opuściła tereny Królestwa i pozostało w nim ok. 60 tys. żołnierzy⁵. Liczebność taka utrzymała się do początku lat 60. XIX w., kiedy przeniesiono do Królestwa Polskiego dodatkowe pułki wchodzące w skład Armii Czynnej i zwiększono liczbę wojska rosyjskiego do 110 tys. żołnierzy⁶.

W tym czasie (1862 r.) w ramach reform wprowadzanych w Rosji dokonano reorganizacji wojskowych struktur administracyjnych. W ramach decentralizacji systemu dowodzenia utworzono okręgi wojskowe, a jednym z pierwszych był Warszawski Okręg Wojskowy (dalej: Warszawski OW). Początkowo obejmował on obszar Królestwa Polskiego, jednak w 1875 r. uległ zmniejszeniu, a w 1894 r. powiększono go o kilka powiatów sąsiednich guberni⁷.

² Rossijskij Gosudarstwiennyj Wojenno-Istoriczeskij Archiw w Moskwie (dalej: RGWIA), f. 3548, op. 1, d. 109, s. 3–4.

³ W czasie swych wizyt w Królestwie Polskim Aleksander I i Mikołaj I bardzo często odwiedzali koszary gwardii rosyjskiej. Zob. Gosudarstwiennyj Archiw Rossijskoj Fiedieracy w Moskwie (dalej: GARF), f. 728, op. 1, d. 1151.

⁴ J.S. Majewski, *Warszawa nieodbudowana. Królestwo Polskie w latach 1815–1840*, Warszawa 2009, s. 391–394.

⁵ W skład wojsk rosyjskich stacjonujących w Królestwie Polskim wchodziły: korpus piechoty, załogi twierdz (Nowogeorgijewsk, czyli Modlin, Brześć Litewski, Cytadela Warszawska, Zamość, Iwangołod, czyli Dęblin), Zachodni Okręg Artyleryjski, Zachodni Okręg Inżynieryjny, 10 Okręg Straży Wewnętrznej, 3 Okręg Korpusu Żandarmów. Zob. RGWIA, f. 14014, op. 3, d. 116.

⁶ Obliczenia na podstawie: Prikazy 1-j Armii za 1861 god.

⁷ W 1874 r. od Warszawskiego OW odłączono gubernię suwalską i powiat szczuczynski, które przyłączono do sąsiedniego Wileńskiego Okręgu Wojskowego. W 1894 r.

Dotychczasowa liczebność okręgu po wybuchu powstania styczniowego w 1863 r. zwiększyła się i osiągnęła poziom ok. 160 tys. żołnierzy. Po stłumieniu powstania i odejściu niektórych pułków do swych stałych kwater w głębi Cesarstwa, Warszawski OW ponownie zmniejszył się – do ok. 110 tys.⁸ Kolejne zwiększenie liczebności tego okręgu – do 200 tys. żołnierzy – miało miejsce w 1888 r., kiedy to sprowadzono korpus armijny z centrum Rosji⁹ oraz w 1894 r., kiedy to z Kaukazu i Ukrainy przybyły kolejne jednostki wojskowe. Liczebność Warszawskiego OW kształtowała się wówczas na poziomie 250 tys. szeregowych i ok. 7,5–8 tys. oficerów¹⁰.

W omawianym okresie pod pojęciem garnizonu rozumiano każde zamieszkane miejsce (miasto, miasteczko, wieś), w którym stacjonowały oddziały wojskowe¹¹. Jednak nie wszystkie z nich były samodzielnymi garnizonami, które miały swego komendanta wyznaczonego na to stanowisko specjalnym rozkazem. Liczba garnizonów (z komendantem) w Warszawskim OW w omawianym okresie kilkakrotnie ulegała zmianie. Było to spowodowane modyfikacją planów wojennych i brakiem dużych obiektów koszarowych. W 1888 r. w okręgu mogło być 45 garnizonów¹², a w 1892 r. ich liczba wzrosła do 57. W poszczególnych guberniach garnizony te znajdowały się w miejscowościach:

- gubernia warszawska – 9: Gostynin, Góra Kalwaria, Jabłonna, Kutno, Łowicz, Mińsk, Skierniewice, Warszawa, Włocławek
- gubernia piotrkowska – 5: Częstochowa, Łódź, Piotrków, Radomsko, Rawa
- gubernia kaliska – 5: Konin, Kalisz, Łęczyca, Sieradz, Wieluń
- gubernia radomska – 4: Końskie, Kozienice, Radom, Staszów

---

powiększono obszar Warszawskiego OW, przyłączając do niego, odłączony wcześniej, powiat szczuczynski oraz część powiatów guberni grodzieńskiej (sokołowski, białostocki, wołkowyski, bielski, brzeski, prużański i kobryński) i wołyńskiej (włodzimierski i kowelski). Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: AP Lublin), Rząd Gubernialny Lubelski (dalej: RGL), WP II (wydział wojskowo-policyjny II), 1894: 46, cz. 1, Prikaz wojskam Warszawskiego Wojennago Okruga (dalej: Prikazy po wojskam WWO) No 114, 21 IX 1894 r.; *Potęga wojenna Rosyi w świetle najnowszych danych urzędowych*, Lwów 1900, s. 3.

⁸ Zob. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Warszawski Okręg Wojenny, sygn. 1, Prikazy po wojskam WWO na 1866 r.; *ibidem*, sygn. 417.

⁹ Zob. M. Kulik, *Warszawski Okręg Wojskowy Rosyjskiej Cesarskiej Armii (1894–1914)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2008, nr 4, s. 5–24.

¹⁰ AP Lublin, RGL WP II, 1899: 10, Prikazy wojskam WWO za 1899 g., Wiedomost’ o czislie bolnych, umierszych i wykluczenych po boliezni czynow wojsk Warszawskiego Wojennago Okruga za poszczególne miesiące; M. Kulik, *Polacy wśród wyższych oficerów armii rosyjskiej Warszawskiego Okręgu Wojskowego (1865–1914)*, Warszawa 2008, s. 25.

¹¹ *Swod Wojennych Postanowienji 1869 goda*, kniga 3, Sankt-Pietierburg 1890, s. 439.

¹² AP Lublin, RGL WP II, 1888: 38, Prikaz wojskam WWO Nr 111, 16 XI 1888.

- gubernia kielecka – 4: Jędrzejów, Kielce, Miechów, Pińczów
- gubernia siedlecka – 6: Biała (Podlaska), Garwolin, Łuków, Międzyrzec (Podlaski), Siedlce, Włodawa
- gubernia lubelska – 10: Biłgoraj, Chełm, Janów, Krasnystaw, Lublin, Puławy, Opole, Szczebrzeszyn, Tomaszów (Lubelski), Zamość
- gubernia płocka – 8: Biezuń, Ciechanów, Lipno, Mława, Płock, Płońsk, Przasnysz, Sierpc
- gubernia łomżyńska – 6: Łomża, Ostrołęka, Ostrów, Pułtusk, Różan, Zambrów. Utworzono także miasteczka wojskowe – Sałykowski Sztab, Zabałkański Sztab i Repniński Sztab¹³.

Po powiększeniu obszaru Warszawskiego OW w 1894 r. i przybyciu nowych jednostek wojskowych wzrosła również liczba garnizonów. Pod koniec tego roku mogło ich być ok. 70. Do już istniejących garnizonów dołączyły nowe w guberniach: lubelskiej – 2: Hrubieszów i Strzyżew, płockiej – 1: Rypin, łomżyńskiej – 1: Szczuczyn, grodzieńskiej – 8: Bereza Kartuska, Białystok, Bielsk, Kobryń, Mońki, Prużana, Sokółka, Wołkowysk i wołyńskiej – 2: Kowel, Włodzimierz Wołyński¹⁴.

W następnych latach liczba rosyjskich garnizonów na terenie okręgu ulegała nieznacznym wahaniom, co wiązało się z oddawaniem do użytku obiektów koszarowych i przenoszeniem do nich kolejnych jednostek wojskowych. Do 1910 r. w Warszawskim OW były 63 garnizony, które rozmieszczono głównie na prawym brzegu Wisły. Po 1910 r., po odejściu z okręgu części oddziałów, liczba garnizonów zmalała do 43¹⁵.

Miejsca, w których mogły stacjonować jednostki rosyjskie, były wcześniej wyszukiwane podczas specjalnych rekonesansów przez oficerów rosyjskiego Sztabu Generalnego. Dla każdej guberni sporządzano wykaz takich miejsc oraz ich krótką charakterystykę – liczbę i rodzaj budynków, zajmowany obszar, zalesienie oraz przeznaczenie (na sztab, kwatery, szpitale lub magazyny). Spośród nich wybierano miejsca, które następnie wykorzystywało wojsko, w zależności od aktualnej sytuacji i potrzeb.

Sytuacja ta utrzymywała się do końcowych dekad XIX w. Liczba garnizonów wojskowych, mających komendanta, różniła się od liczby miejscowości, w których kwaterowały oddziały rosyjskie. Miejscowości tych było znacznie

¹³ Zob. AP Lublin, RGL WP II, 1892: 46, Prikaz wojskam WWO Nr 123/1892.

¹⁴ Zob. *ibidem*, 1894: 46, cz. I, Prikaz wojskam WWO Nr 120, 3 X 1894.

¹⁵ *Ibidem*, 1905: 67, Prikaz wojskam WWO Nr 145, 27 VIII 1905; 1910: 57, Prikaz wojskam WWO Nr 205, 4 IX 1910; *Otcziot o sanitarnom sostojanii russoj armii za 1902 god*, St. Petersburg 1904, *passim*; A. Dobroński, *Potencjał militarno-gospodarczy Królestwa Polskiego w latach 1907–1914*, Warszawa 1976, s. 126; *idem*, *Dyslokacja wojsk rosyjskich w Królestwie Polskim przed I wojną światową*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1976, t. 20, s. 241–284.

więcej, co szczególnie widać do lat 90. XIX w., kiedy to wojska rosyjskie przebywały w 237 miejscach znajdujących się na terenie Warszawskiego OW. Były wśród nich miasta gubernialne, powiatowe, wsie i folwarki¹⁶.

Sposób zakwaterowania wojsk bywał różnorodny. Nieliczne przebywały w koszarach, przeważnie istniejących wcześniej (największym skupiskiem była Warszawa), lub obiektach zaadaptowanych na potrzeby wojska. W ten sposób wiele kompleksów klasztornych, po odpowiednich przeróbkach, stało się koszarami. Przykładem takiego obiektu były koszary wybudowane w Kielcach, gdzie wykorzystano budynki przy kościele św. Trójcy i klasztoru Sióstr Miłosierdzia (nazywane Leonardem)¹⁷. Podobnie na wiele lat siedzibą wojska stał się inny obiekt klasztorny – późniejsze Koszary Świętokrzyskie w Lublinie. W miejscu tym od XV w. znajdował się kościół pw. Św. Krzyża, a pod koniec XVII w. dobudowano do niego klasztor Dominikanów Obserwantów. Po kasacie klasztoru w 1800 r., zabudowania przejęły władze austriackie, planując w nim umieścić szpital wojskowy lub przypuszczalnie siedzibę władz administracyjnych. Obiekt jednak przekazano wojsku, początkowo na lazaret, a potem koszary. Wojsko było tam do wybuchu I wojny światowej¹⁸. Większość oddziałów umieszczano w domach prywatnych, kamienicach lub okolicznych wsiach i folwarkach. Starano się jednak, by pododdziały tej samej jednostki (plutony, kompanie czy szwadrony) kwaterować w sąsiadujących ze sobą domach lub tych samych rejonach miasta¹⁹. Taki sposób kwaterunku widać w wielu miastach Królestwa Polskiego, np. w Częstochowie w latach 1868–1875 wojsko zajmowało 37 domów prywatnych²⁰. Starano się wojska lokować w miejscach położonych w pobliżu lub bezpośrednio przy głównych traktach. Stałe kwatery miały przeważnie oddziały inwalidów, wchodzące w skład 10 Okręgu Straży

¹⁶ Obliczenia własne na podstawie: *Kratkoje kwartirnoje raspisanije wojsk, wojennych uczeriedienii i zawiedienii Warszawskiego Wojennago Okruga. K 1-mu Oktabria 1890 goda*, Warszawa 1890.

¹⁷ *Wojenno-statistyczeskoe obozrienije Rossijskoj Impierii*, t. 15, cz. 5: *Radomskaja gubernija*, Sanktpietierburg 1849, s. 268, 295.

¹⁸ *Ibidem*, cz. 4: *Lublińska gubernija*, Sanktpietierburg 1851, s. 2; M. Michalska, *Zespół zabudowy Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, jako przykład form uniwersalności architektury wojskowej*, w: *Fortyfikacje rosyjskie, twierdze Dęblin i Brześć – fortyfikacje Lubelszczyzny*, Warszawa 2000, s. 101–108.

¹⁹ Dokumenty dotyczące wynajmowania pomieszczeń dla wojska w tym czasie można odnaleźć w archiwach państwowych polskich i zagranicznych w zespołach poszczególnych miast Królestwa Polskiego. Zob. Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas w Wilnie (dalej: LVIA), f. 1070, op. 1, d. 43; AP Łódź, Akta miasta Aleksandrów, sygn. 184; *ibidem*, Rząd Gubernialny Kaliski, sygn. 5279; AP Lublin oddział w Radzynie Podlaskim, Akta m. Biała Podlaska, sygn. 24.

²⁰ L. Madej, *Rosyjski garnizon wojskowy w Częstochowie w latach 1831/1832–1914*, Kraków 2009, s. 147.

Wewnętrznej. Stacjonowały one w większych miastach Królestwa (np. wojewódzkich, potem gubernialnych) i nie były rotacyjnie przenoszone do innych rejonów zakwaterowania, jak np. Armia Czynna. W Radomiu umożliwiło to wybudowanie dla nich koszar w 1853 r. i skoncentrowanie w jednym miejscu, co poprawiło relacje inwalidów z mieszkańcami tego miasta²¹.

Koszary w Królestwie Polskim budowano z inicjatywy ministerstwa wojny lub czynili to prywatni przedsiębiorcy. W pierwszym przypadku inwestycję prowadził Główny Zarząd Inżynierii oraz podległe mu jednostki. W drugim przypadku po przeprowadzeniu przetargu koszary budował prywatny przedsiębiorca, wykorzystując kredyt państwowy, a następnie wynajmował je wojsku. Przedsiębiorcami byli przeważnie kupcy, którzy nierzadko wcześniej trudnili się dostawami dla wojska (np. kupiec I gildii Szmul Piżyc z guberni siedleckiej, kupiec I gildii Michał Herc z Częstochowy)²². Zdarzały się jednak i nietypowe postaci, jak jeden z prekursorów ogrodnictwa w Królestwie Polskim – dr Karol Zawada z Częstochowy²³.

Dopiero pod koniec XIX w., jak już wspomniano, w Warszawskim OW nastąpił znaczny rozwój infrastruktury wojskowej, m.in. budowa nowych obiektów koszarowych i rozbudowa już istniejących. O pozwolenie budowy koszar niekiedy toczyła się swoista rywalizacja przedsiębiorców z różnych miast, np. dla 5 Kałuskiego Pułku Piechoty stacjonującego w Międzyzrzeczu Podlaskim ubiegali się przedstawiciele Siedlec i Białej Podlaskiej, natomiast lokalni mieszkańcy ślali prośby o pozostawienie go w dotychczasowym miejscu²⁴.

Użytkowanie budynków i pomieszczeń przez wojsko zostało obwarowane określonymi przepisami, zatwierdzonymi przez namiestnika Królestwa Polskiego 20 stycznia 1837 r. i obowiązującymi jeszcze w latach 60. XIX w. Ponieważ w tym czasie na ziemiach Królestwa nie znajdowało się wiele ośrodków koszarowych, duża część budynków użytkowanych przez wojsko była zarządzana przez władze administracyjne oraz właścicieli prywatnych. Normy kwaterunkowe dla oficerów i żołnierzy oraz wysokość opłat za użytkowanie kwater rokrocznie zatwierdzały władze administracyjne Królestwa Polskiego w porozumieniu z dowództwem²⁵. Do lat 80. XIX w. w Królestwie Polskim nie

²¹ Zob. S. Piątkowski, *Radom jako miejsce stacjonowania polskich i rosyjskich jednostek wojskowych w latach 1815–1863*, w: *Wojsko w Radomiu od średniowiecza po czasy współczesne*, red. D. Kupisz, Radom 2008, s. 69.

²² M. Kulik, *Rosyjskie obiekty koszarowe w Białej Podlaskiej na przełomie XIX i XX wieku*, „Podlaski Kwartalnik Kulturalny” 2005, nr 2, s. 7–21; L. Madej, *op. cit.*, s. 149.

²³ Nekrolog zamieszczony w „Gońcu Częstochowskim” 1916, nr 265. Zob. L. Madej, *op. cit.*, *passim*.

²⁴ Zob. AP Lublin, Rząd Gubernialny Siedlecki, sygn. 564.

²⁵ Zob. Rosyjska Biblioteka Narodowa w Moskwie, Prikaz Głównokomandujuszczego, Generał-feldmarszał [Paskiewicza], Nr 136, 22 IX 1855 r.

budowano dużych obiektów koszarowych, na co miały wpływ problemy finansowe państwa, związane z toczonymi w tym czasie wojnami (wojna krymska, wojna rosyjsko-turecka 1877–1878).

Dopiero pod koniec lat 80. XIX w. rozpoczął się proces budowy dużych obiektów koszarowych w miastach Królestwa Polskiego i trwał on do początków XX w. Było to spowodowane zmianą sytuacji politycznej w Europie i odwróceniem sojuszy militarnych. W tym czasie przeniesiono do Królestwa Polskiego z głębi Cesarstwa, Kaukazu i Ukrainy oddziały wojskowe, które rozmieszczono nad zachodnimi granicami Cesarstwa²⁶. Poszukiwano terenów, na których można było wybudować całe koszary, a nawet miasteczko wojskowe – tzw. sztaby, np. Repniński Sztab. Wiele tych obiektów powstało w pobliżu granicy Królestwa Polskiego z Prusami²⁷.

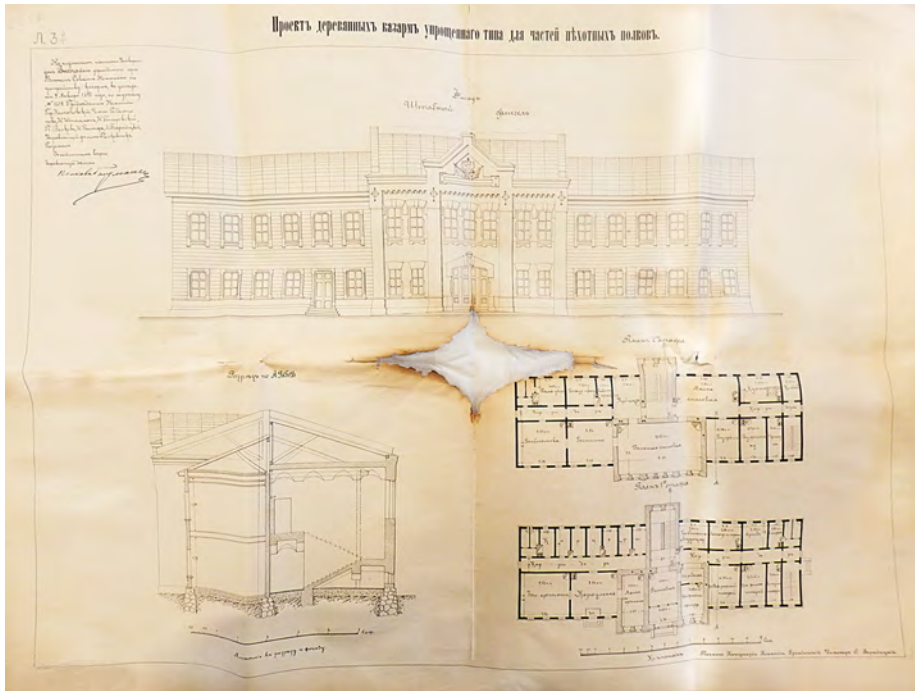
Zakwaterowanie wojska w koszarach dawało mu i jego dowództwu dużo korzyści. Umożliwiało koncentrację jednostki w jednym rejonie, utrzymywanie ich w odpowiedniej sprawności bojowej oraz szybką realizację otrzymywanych zadań. Ułatwiała też przestrzeganie dyscypliny wśród żołnierzy, co nie było łatwe w przypadku mieszkania w kwaterach prywatnych i ich rozrzucenia na dużym obszarze. Umieszczanie w jednym obiekcie pojedynczej jednostki wojskowej pozwalało zachować spójność organizacyjną pułku. W przypadku budowy dużych kompleksów koszarowych, np. Sałtykowski Sztab, w których lokowano kilka jednostek wojskowych, starano się zachować linie rozgraniczenia pomiędzy rejonami zajmowanymi przez poszczególne pułki. W jednym zespole budowli z dziedzińcem lub placem ćwiczeń stacjonował jeden pułk lub batalion. Utrzymywano w ten sposób jednolity system dowodzenia i nadzoru w pułku oraz unikano wielu sporów kompetencyjnych i nieporozumień pomiędzy dowódcami.

Obiekty koszarowe umieszczano w starannie dobranych miejscach. Przy ich wyborze rozpatrywano różnorodne czynniki: militarne, ekonomiczne, komunikacyjne, a także klimatyczne i zdrowotne. Starano się budować koszary na obrzeżach miast lub poza nimi, w miejscach przewiewnych i dobrze nasłonecznionych. Unikano terenów podmokłych i zalewowych. Starano się wykorzystywać, o ile były takie możliwości, osiągnięcia współczesnej nauki, szczególnie dotyczące zdrowia, np. chemika i higienisty Maxa von Pettenkofera (1818–1901) badającego wpływ terenów podmokłych na powstawanie ognisk tyfusu²⁸.

²⁶ Mapa ziem polskich z pokazaniem na niej garnizonów państw zaborczych: Rosji, Niemiec i Austro-Węgier w 1900 r. Zob. M. Kulik, *Polacy wśród wyższych oficerów...*, wkładka.

²⁷ D. Gawryluk, *Wpływ lokalizacji carskich koszar na strukturę przestrzenną wybranych miast województwa podlaskiego*, „Teki Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych” 2015, z. 1, s. 59–66.

²⁸ *Encyklopedia wojennych i morskich nauk*, red. gen. lejt Leer, t. 4, Petersburg 1889, s. 77–80.

1. Projekt budynku sztabu dla pułku piechoty w koszarach drewnianych; AP Lublin, RGS, sygn. 564.

Forma i rozmieszczenie koszar zależały od rodzaju jednostek wojskowych, inne przewidywano dla jednostki piechoty, inne dla kawalerii, a jeszcze inne dla artylerii. Budując koszary, korzystano z gotowych wzorów obowiązujących w Cesarstwie Rosyjskim. Uznawano dwa warianty budowy: murowane i drewniane²⁹, ze wskazaniem na pierwszy materiał. W zależności od potrzeb i kosztów budowy wybierano jeden z wariantów lub je łączono.

Początkowo budowano obiekty dla pododdziałów należących do samodzielnych oddziałów, np. kompanii, batalionów piechoty czy baterii artylerii, wchodzących w skład pułków lub brygad. Od końca lat 80. XIX w., jak wspomniałem, pojawiła się tendencja do budowania dużych kompleksów koszarowych zdolnych pomieścić całe oddziały wojskowe (samodzielne bataliony i pułki oraz brygady artylerii). Ten proces widoczny był szczególnie na północno-zachodniej granicy Królestwa Polskiego, gdzie rozmieszczono dwa korpusy armijne liczące razem ok. 60 tys. żołnierzy. Tempo prac budowlanych,

²⁹ Przykładowe projekty budynków i baraków koszarowych zawierają akta budowy koszar dla pułku piechoty w Białej Podlaskiej. Zob. AP Lublin, Rząd Gubernialny Siedlecki (dalej: RGS), sygn. 564.

a także remontowych można zaobserwować w corocznych sprawozdaniach z działalności ministerstwa wojny, w których podawano także wysokość ponoszonych kosztów³⁰.

Pod koniec XIX i na początku XX w. wybudowano w Królestwie Polskim duże kompleksy koszarowe, m.in. w Zambrowie, Ciechanowie, Przasnyszu, Lublinie czy Częstochowie oraz miasteczka wojskowe, tzw. sztaby (nazywane obozami) k. Ostrowi Mazowieckiej – Sałytkowski Sztab (Obóz Sałytkowski), k. Ostrołęki – Niżegorodzki Sztab, k. Grajewa – Potiemkinowski Sztab, k. Moniek – Suworowski Sztab. Rozbudowano także istniejące koszary. W Lublinie planowano rozbudowę infrastruktury wojskowej w zachodniej części miasta, w pobliżu Koszar Świętokrzyskich. Zrealizowano tylko część tych planów i wybudowano koszary u zbiegu al. Kraśnickiej i Alei Raclawickich, które nazywano Obozem Zachodnim³¹.

Koszary, zgodnie z obowiązującymi wówczas normami, starano się lokować na obrzeżach miast lub poza jego granicami, przy drogach bitych umożliwiających szybkie opuszczenie rejonu stałej dyslokacji po osiągnięciu pełnej gotowości bojowej. Wybierano z reguły główne drogi, o znaczeniu strategicznym dla wojska. Dbano także o bliskość linii kolejowych, które umożliwiały szybkie przerzucenie wojsk w zagrożone rejonny.

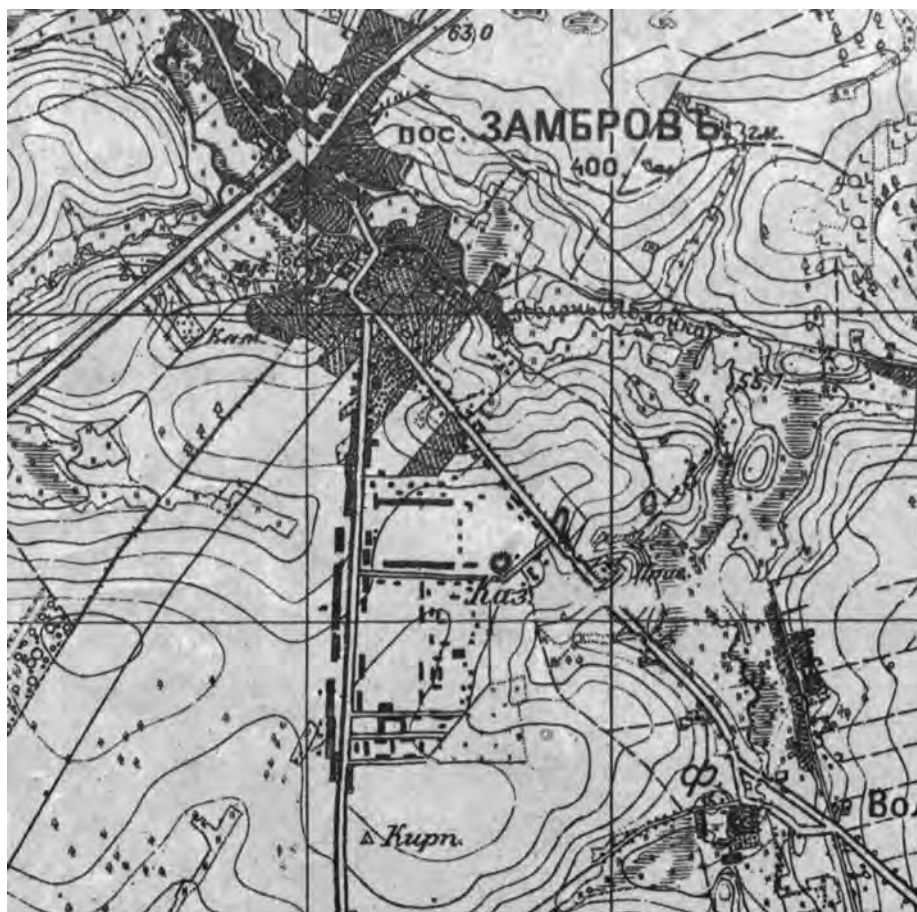
Planując budowę koszar, brano pod uwagę wiele czynników, a wytyczne konieczne do uwzględnienia w projektach zamieszczano w specjalnie wydawanych dokumentach (obwieszczenia, okólniki itp.). By projekty obiektów koszarowych były adekwatne do potrzeb danej jednostki, informowano o strukturze pułku (batalionu, brygady artylerii) i jego liczebności oraz pomieszczeniach, jakie powinny znaleźć się w obiekcie. Ważne było, by w centrum obiektu znajdował się plac apelowy, na którym miały odbywać się szkolenie żołnierzy oraz obchody uroczystości państwowych³². Starano się, by architektura koszarowa była prosta, symetryczna i funkcjonalna ze skromnymi elementami zdobniczymi. Dążono do tego, by budynki stały względem siebie prostopadle lub równolegle.

³⁰ W sprawozdaniach zamieszczano informacje o stawianych budynkach wojskowych na terenie całego Cesarstwa Rosyjskiego, z podziałem na okręgi wojskowe, np. w 1898 r. w garnizonach Warszawskiego OW: w Warszawie – budynki w Szpitalu Ujazdowskim (wojskowym), cztery budynki (dwa dwupoziomowe i dwa czteropoziomowe), kanalizację dla budynków wojskowych; w Chełmie – budynek lazaretu wojskowego dla 250 chorych; w Białymstoku – magazyny prowiantowe. Zob. *Otczet Gławnogo Inżeniernogo Uprawlienija za 1898 god*, w: *Wsiepoddaniejszjy otczet o diejstwijach Wojennogo Ministerstwa za 1898 god*, S.-Pietierburg 1900, s. 61–62.

³¹ M. Michalska, *op. cit.*, s. 103.

³² Zob. *Położenije o wojskoj kwartirnoj powinosti 8-go ijunia 1874 goda, so wsiemi odnoszaszczimisja k niemu uzakonienijami, dopońnienijami i razjasnienijami, po 1 marta 1878 goda*, red. I.J. Rudczenko, Żitomir 1878.

4. Okolice Zambrowa z zaznaczonymi koszarami (na południe od miasta); www.mapywig.org.

W planach obiektów zalecano budowę cerkwi pułkowych. Dotyczyło to jednak tylko pułków piechoty i kawalerii, gdzie byli etatowi kapelani. Nie wymagano tego w przypadku formacji artylerii, strzelców, oddziałów rezerwowych czy kozackich. Zalecano, by cerkwie budować tylko wtedy, gdy miejscowe prawosławne władze kościelne nie wyznały świątyni (lub pomieszczenia na nią) na potrzeby wojska lub nie było takiej w rejonie zakwaterowania³³. Istniejące domowe cerkwie pułkowe mieściły się często we wskazanym pomieszczeniu na terenie koszar, nad którym dobudowywano kopułę³⁴. Mimo istniejących zaleceń, można zauważyć odstępstwa w kwestii budowy cerkwi pułkowych.

³³ *Sbornik diejstwujuszczich uzakonienij o kwartirnom dowolstwii wojsk, s razjasnienijami po Cirkuljaram ministerstwa wnutriennych dzieł i Gławnogo Sztaba*, S.-Pietierburg 1895, s. 32.

³⁴ K. Sokoł, A. Sosna, *Cerkwie w centralnej Polsce 1815–1915*, Białystok 2011, s. 21–23.

5. Fragment mapy z zaznaczonymi koszarami w Przasnyszu (na południowy wschód od miasta); www.mapywig.org.

6. Fragment mapy z zaznaczeniem koszar wojskowych w Mińsku Mazowieckim (na wschód od miasta, przy trakcie); www.mapywig.org.

W niektórych miejscowościach budowano je mimo istniejących i funkcjonujących świątyń prawosławnych. W 1900 r. zaprojektowano wzór cerkwi wojskowej, projektu Fiodora Wierzbickiego, obowiązującej w odległych garnizonach i na nieprawosławnych terenach Cesarstwa. W Królestwie Polskim cerkwie takie wybudowano w Augustowie, Kozienicach, Końskich, Lublinie, Puławach, Mińsku Mazowieckim, Ostrołęce, Przasnyszu, Staszowie i Warszawie. W tym ostatnim mieście każdy pułk gwardii cesarskiej dysponował swoją cerkwią domową³⁵.

³⁵ *Ibidem*, s. 22; P. Paszkiewicz, *Pod berłem Romanowów. Sztuka rosyjska w Warszawie 1815–1915*, Warszawa 1991, s. 108–111.

Zalecano, by murowane budynki koszarowe posiadały najwyżej dwa poziomy mieszkalne, a drewniane – jeden. Każda kompania (rota) powinna mieć osobne pomieszczenia. Precyzowano wielkość pomieszczeń i ich kubaturę, zalecano, by na jednego żołnierza w izbie żołnierskiej przypadało 1,5 sążnia sześć.³⁶ W obiekcie miały znajdować się: pomieszczenia mieszkalne dla oficerów i żołnierzy, sztab, kancelarie, wartownia z aresztem, magazyn broni, magazyny (taboru, wyposażenia, żywnościowe), kuchnie, stołówki (oficerska i żołnierskie), lazaret, piekarnia, łaźnie (w niektórych przypadkach), warsztaty (rusznikarz, kowal, szewc, szwalnia, stolarz), szopy na wyposażenie, stajnie. W zależności od przeznaczenia koszar dla konkretnego rodzaju wojsk – piechoty, kawalerii lub artylerii – zmieniała się liczba określonych budynków. Dla pułków kawalerii zwiększała się liczba stajni, a dla artylerii, prócz stajni, także szop na działa i jaszczce (pojazdy do przewozu amunicji w artylerii) z amunicją³⁷.

Przykładowo w całości postawiono, nieistniejące już, koszary 17 Brygady Artylerii we Włodawie pod koniec lat 80. XIX w. Były one zbudowane z drzewa sosnowego, a w ich skład wchodziło ok. 50 baraków (budynków), w tym: dom dla dowódcy brygady, domy dla dowódców baterii, oficerów i lekarza, 12 baraków mieszkalnych dla żołnierzy, klub oficerski, sztab z wartownią, 3 stołówki żołnierskie, kuchnia i piekarnia, warsztaty, kuźnia, lazaret (dla żołnierzy i weterynaryjny), łaźnia, 6 stajni, prochownia, magazyn broni, magazyny i szopy dla dział i taboru³⁸.

Postawienie wszystkich zabudowań, wytyczenie sieci dróg wewnętrznych oraz odpowiednich placów ćwiczeń wymagało dużej przestrzeni, którą mogło zapewnić tylko umieszczenie koszar poza miastem lub na jego obrzeżach.

Realizację dość szczegółowych wytycznych dotyczących budowy koszar krzyżowały niekiedy dyslokacje poszczególnych pułków. Zdarzały się przypadki, gdy pułk kierowany na nowe kwatery w koszarach nie był w stanie się w nich pomieścić. Przyczynę tego stanowiła mniejsza liczebność pułków zajmujących wcześniej dane kwatery³⁹.

³⁶ W wytycznych dotyczących wielkości pomieszczeń i ich kubatury nie brano pod uwagę klatek schodowych, korytarzy, przestrzeni zajmowanej przez szafy itp. Zob. *Położenije o wojskoj kwartirnoj...*, s. 258–259.

³⁷ *Ibidem*, s. 258–279.

³⁸ AP Lublin, RGS, sygn. 546, s. 342. Zob. M. Kulik, *Garnizon rosyjski we Włodawie (1876–1914)*, w: *Włodawa i wieś nadbużańska w epoce nowożytnej. Studia*, red. M. Bem, A. Duszyk, Radom–Włodawa 2007, s. 167–174.

³⁹ W 1903 r. do koszar w Białej Podlaskiej z Brześcia Litewskiego przeniesiono 6 libawski pułk piechoty (pp), który zastąpił na kwaterach 152 władykaukaski pp. 6 pp był liczniejszy o ponad 800 osób niż 152 pp, przez co nie starczyło kwater dla wszystkich żołnierzy. 152 pp stacjonował wcześniej na Kaukazie i miał inny stopień rozwinięcia etatowego niż pułki przebywające w Europie. Zob. M. Kulik, *Rosyjskie obiekty koszarowe...*, s. 7–21.

7. Fragment mapy z zaznaczonymi koszarami we Włodawie (na północ od miasta);
www.mapywig.org.

Przy wyborze miejsca budowy koszar, prócz znaczenia militarnego, brano pod uwagę także możliwość ich wykorzystania do celów policyjnych. Usytuowanie obiektów na obrzeżach miast i przy głównych drogach pozwalało na kontrolowanie większego obszaru.

Wyprowadzenie wojska z miasta, a szczególnie z wynajmowanych kwater prywatnych, ułatwiało zażegnanie wielu konfliktów z lokalnym społeczeństwem. Umożliwiało także odizolowanie żołnierzy od wpływu propagandy antypaństwowej.

Jednym z miast Królestwa Polskiego, w którym przez wiele lat stacjonowały oddziały rosyjskie, była Biała Podlaska, gdzie powstały aż trzy obiekty koszarowe. Otaczały one miasto z trzech stron, od wschodu, zachodu i północnego

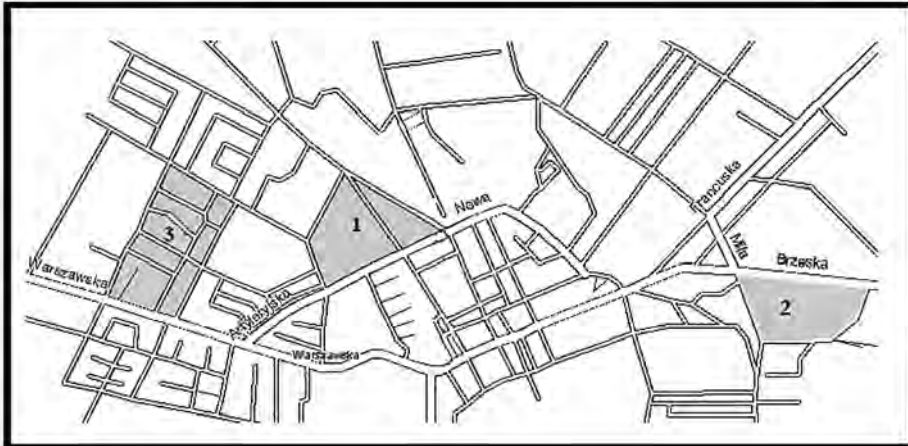
zachodu, natomiast od strony południowej dostępu do miasta broniła rzeka Krzna ze swymi podmokłymi brzegami. Takie ułożenie koszar zapewniało prowadzenie obrony w przypadku działań wojennych, kontrolę nad miastem (w razie jakichkolwiek wystąpień miejscowej ludności) oraz przyległym odcinkiem traktu brzeskiego.

Odrębną kwestię stanowiła zabudowa koszarowa Warszawy, która w znaczący sposób odbiegała od zabudowy innych miast Królestwa Polskiego. Jeszcze zanim zaczęły stacjonować w niej na stałe oddziały rosyjskie, miała ona całą sieć koszar, wzmocnioną pewną liczbą budynków rządowych wykorzystywanych także do kwaterowania wojska. Koszary były rozrzucone na terenie całego miasta. Pod koniec lat 40. XIX w. w wykazach budynków użytkowanych przez wojsko wymieniano koszary: Aleksandryjskie (w Cytadeli), Mikołajowskie, Sapieżyńskie, Sierakowskie, Wołyńskie, Mirowskie, Artylerii Konnej, Kawaleryjskie, Czartoryskie, Radziwiłłowskie. Do obiektów tych zaliczano także budynki: Pałac Prymasowski, na pl. Saskim, na Pradze, Ujazdowskie i inne⁴⁰. W późniejszych latach do tej licznej grupy budynków o przeznaczeniu koszarowym lub wojskowym doszły budynki koszar budowanych dla pułków gwardii i korpusu kadetów.

Wśród obiektów koszarowych największy wpływ na kształt miasta miała jednak budowa Cytadeli Warszawskiej, której inicjatorem był sam Mikołaj I, traktujący to przedsięwzięcie jako narzędzie represji po powstaniu listopadowym. Początkowo rozpatrywano kilka różnych lokalizacji tego obiektu, włącznie z postawieniem na pl. Saskim specjalnej wieży (baszty) umożliwiającej ostrzał artyleryjski miasta. Ostatecznie zdecydowano się na lokalizację wokół byłych Koszar Aleksandrowskich. Budowę Cytadeli rozpoczęto w 1832 r. i ciągnęła się ona etapami do lat 80. XIX w. Prócz funkcji policyjnych miała także znaczenie strategiczne, broniąc przeprawy na Wiśle. W celu zbudowania Cytadeli wykupiono (na koszt miasta) dużą część okolicznych terenów i wyburzono stojące na nich budynki, tworząc esplanadę wokół jej murów (w tym teren pod budowę kolejnych fortów). W wyniku tych działań niwelacji uległy północne obrzeża Warszawy, po obszar Nowego Miasta. Były to jednak tereny o przeważającej zabudowie willowej. W wyniku wprowadzonych obostrzeń zabroniono m.in. budowy budynków w promieniu 150 sążni od murów Cytadeli. Obowiązujące ograniczenia oraz obecność wielu obiektów wojskowych w mieście i jego pobliżu, jak obóz na Powązkach czy Polach Mokotowskich, utrudniały w dużej mierze jego rozwój przestrzenny⁴¹.

⁴⁰ *Wojenno-statystičeskoje obozrieniye...*, t. 15, cz. 3: *Warszawszaja gubernija*, Sanktpietierburg 1850, s. 247–248.

⁴¹ Zob. L. Królikowski, *Twierdza Warszawa*, Warszawa 2002; S. Łagowski, *Cytadela Warszawska*, Pruszków 2010; I. Śledź, *Cytadela Warszawska w latach 1830–1864. Przemiany przestrzenne na Żoliborzu w świetle źródeł archiwalnych*, Pruszków 2016.

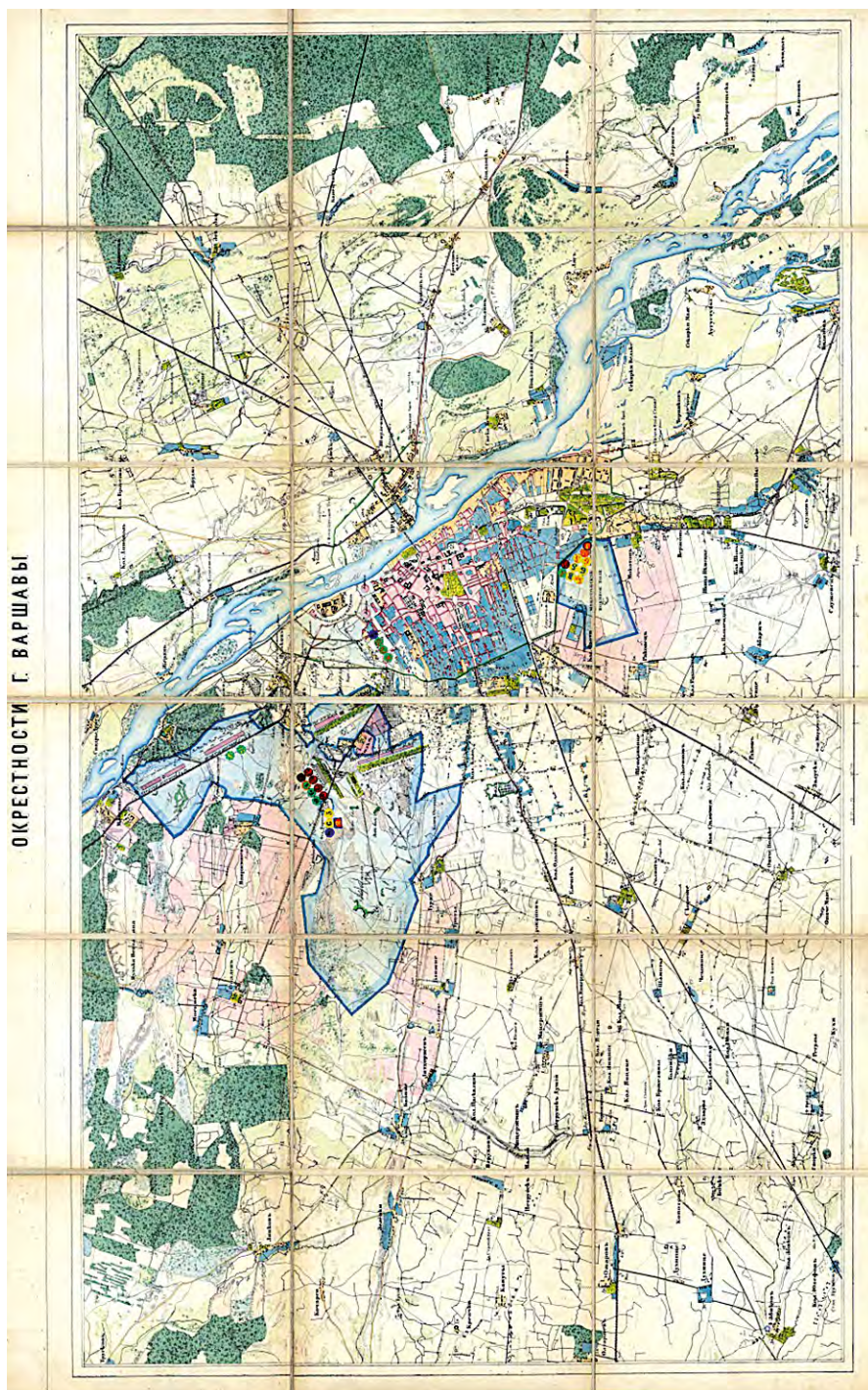
8. Miejsca lokalizacji rosyjskich obiektów koszarowych w Białej Podlaskiej. 1 – „koszary Piżyca” (artyleryjskie). Koszary 17 BA, a później 2 BA. 2 – „koszary Piżyca” (piechoty). Kwatery 152 pp, a później 6 pp. 3 – „koszary Heleny Kohan” (piechoty). Kwatery 5 pp; opracowanie własne.

W XIX stuleciu widoczny był wpływ, jaki wywierały rosyjskie obiekty koszarowe na rozbudowę miast w Królestwie Polskim. Na początku tego okresu – w latach 1815–1830 – wybudowano koszary dla rosyjskich oddziałów gwardii w Warszawie, w okolicach Łazienek Królewskich. W połączeniu z istniejącymi koszarami zajmowanymi przez wojsko polskie tworzyły infrastrukturę militarną Warszawy, jednak z powodu oddalenia od miasta, nie wywierały jeszcze wpływu na jego rozbudowę. W okresie międzypowstaniowym nie stawiano dużych obiektów koszarowych, a starano się użytkować już istniejące oraz adaptować budynki o pierwotnie innym przeznaczeniu. Starano się rozlokować jednostki wojskowe w pobliżu głównych dróg Królestwa Polskiego. W późniejszym okresie dotyczyło to także linii kolejowych.

Pułki rosyjskie kierowano do większych miast – wojewódzkich, potem gubernialnych oraz powiatowych. W latach 30.–70. XIX w. w miastach znajdowały się tylko sztaby jednostek i związków taktycznych.

Pewną zmianę w wyborze miejsc dyslokacji wojsk można zauważyć w drugiej połowie XIX w., po dekompozycji sojuszy polityczno-militarnych. W tym okresie rozpoczęto budowę dużych kompleksów koszarowych w małych miejscowościach nad granicą północno-zachodnią Królestwa Polskiego. Powstało wówczas wiele koszar położonych na obrzeżach miast lub poza jego granicami. Z czasem niektóre z tych obiektów zostały wchłonięte przez powiększające się miasta. Jeżeli nadal użytkowało je wojsko, dla miasta stanowiły sektor zamknięty. Część z tych obiektów jest cały czas przez armię wykorzystywana do różnych celów: koszarowych, administracyjnych czy

9. Plan Warszawy i okolic z II połowy XIX w. z zaznaczonymi niektórymi obiektami koszarowymi oraz rejonami szkolenia poligonowego (obszary obwiedzione niebieską linią); www.mapywig.org.

reprezentacyjnych⁴². W przypadku opuszczenia obiektu przez wojsko stawał się on własnością miejską. Często zachowywano rozplanowanie obiektu, przebieg dróg komunikacji wewnętrznej, a dotychczasowe bloki i baraki znajdowały nowe zastosowanie. Stawały się blokami mieszkalnymi, urzędami, szkołami, sierocińcami (np. koszary w Częstochowie (14 pułku huzarów), które Henryk Zawada (właściciel) przekazał instytucjom dobroczynnym miasta. Obecnie budynek zajmuje Politechnika Częstochowska).

Rosyjskie koszary miały dla Warszawy odmienne znaczenie niż dla wielu miast w Królestwie Polskim. Rzutowało na to szczególnie postawienie Cytadeli, która na wiele lat uniemożliwiła rozbudowę miasta w kierunku północnym. Dopiero po 1914 r., a szczególnie po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, miasto mogło swobodniej rozszerzyć swe granice.

Wpływ rosyjskich obiektów koszarowych na rozbudowę miast w Królestwie Polskim był duży i niejednoznaczny. Dla Warszawy okazał się negatywny, przez budowę Cytadeli i wprowadzenie w życie wielu przepisów ograniczających rozbudowę miasta. Dla wielu małych miast i miasteczek wpływ ten był niekiedy pozytywny, ponieważ podnosił znaczenie i rangę miasteczka oraz zapewniał rynek zbytu na wiele towarów i wyrobów miejscowych.

Budowa koszar i wprowadzenie wojska z miasta przysparzało także korzyści społecznych. Dzień powszedni żołnierzy, wypełniony szkoleniem i musztrą, był uciążliwy dla osób udzielających lub wynajmujących kwatery wojsku, a spędzanie czasu wolnego przez żołnierzy nierzadko prowadziło do konfliktów z ludnością cywilną. Wyniesienie uciążliwych i często hałaśliwych sąsiadów poza granice miasta zapobiegało, w dużej mierze, powstawaniu wspomnianych konfliktów.

W późniejszym okresie, a nawet współcześnie, koszary przejmowało miasto i dawało im nowe życie, uzależnione od aktualnych potrzeb miejscowej ludności.

---

⁴² Zob. *Wojskowe nieruchomości zabytkowe znane i nieznanne*, Warszawa 2014.